

УДК 94(477. 43) - 378:37- 1941/44

DOI: <https://doi.org/10.35774/gsip2025.01.102>

Ірина СКАКАЛЬСЬКА

доктор історичних наук, професор,
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна
академія ім. Тараса Шевченка

Кременець, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8705-7971>

Андрій ЛЕВЧУК

аспірант

директор Кременецького краєзнавчого музею

Кременець, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0377-443X>

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ ТА АДАПТАЦІЯ (НА ПРИКЛАДІ КРЕМЕНЕЧЧИНИ)

Анотація. У статті висвітлено стан розвитку освіти в роки німецької окупації на прикладі функціонування шкіл на Кременеччині (1941–1944). Зроблено акценти на тому, що нацистська окупаційна політика ґрунтувалася на ідеологічній доктрині нацистів про колоніальне призначення Східної Європи, тому влада дозволяла відкривати лише початкові народні школи та загалом підтримувала розвиток професійної освіти, яка була спрямована на підготовку робітничих кадрів для промисловості та сільського господарства Третього Рейху.

Мета дослідження – проаналізувати особливості налагодження освітнього процесу під час радянсько-німецької війни на прикладі Кременецького регіону, при цьому визначити основні виклики, з якими стикалися педагоги та учні, окреслити що сприяло формуванню громадянської компетентності молодих людей в умовах воєнного лихоліття.

Проведено аналіз діяльності українських шкіл у досліджуваній період, який показує, що громада, попри нестачу вчителів, підручників, недостатню матеріальну базу та складні умови для педагогів, низьку заробітну платню, зуміла створити мережу початкових і професійних шкіл у Кременецькому окрузі. Нами виявлено, що вагомим викликом для освітніх закладів було

недостатність фінансування, що приводило до припинення діяльності шкіл. Виходом із ситуації була організація на благодійні і членські внески кооперативів при школах. Показовою була діяльність кооперативу в професійній торговельній школі Кременця, який забезпечував вчителів, учнів канцелярією та харчуванням.

У публікації автори підкреслили важливість діяльності ОУН(Б) у шкільництві, зокрема її зусилля щодо розвитку української освіти та культури з національним змістом. Підпільні заняття з національного вишколу проводилися у лісовій школі в Білокриниці Кременецького округу. Власне, це сприяло формуванню громадянських якостей у молоді.

Зроблено висновок, що нацистська окупаційна влада в сфері шкільництва у Кременці Райскомісаріату Україна здійснювала жорстку колоніальну політику, яка була спрямована на те, щоб українцям дати лише початкову та професійну освіту. Дослідження сприяє кращому розумінню впливу війни на освітній процес у сучасних умовах воєнного стану в Україні.

У статті використано документи і матеріали Кременецького краєзнавчого музею та Державного архіву Тернопільської області.

Ключові слова: освітня політика, радянсько-німецька війна, Райскомісаріат Україна, народні (початкові) та фахові (професійні) школи, вчителі, Кременеччина, громадянська компетентність.

Iryna SKAKALSKA

Doctor of History, Professor

Kremenets Taras Shevchenko Regional

Humanitarian and Pedagogical Academy

Kremenets, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8705-7971>

Andrii LEVCHUK

PhD student

Director of the Kremenets Local History Museum

Kremenets, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0377-443X>

ORGANIZATION OF EDUCATION DURING THE SOVIET-GERMAN WAR: CHALLENGES AND ADAPTATION (USING THE EXAMPLE OF KREMENECH REGION)

Abstract. The article highlights the state of development of education during the years of German occupation using the example of the functioning of schools in the Kremenets region (1941–1944). Emphasis is placed on the fact that the

Nazi occupation policy was based on the Nazi ideological doctrine of the colonial destiny of Eastern Europe, therefore the authorities allowed only primary public schools to be opened and generally supported the development of vocational education, which was aimed at training workers for the industry and agriculture of the Third Reich.

The purpose of the study is to analyze the features of the establishment of the educational process during the Soviet-German war using the example of the Kremenets region, while identifying the main challenges faced by teachers and students, and outlining what contributed to the formation of civic competence of young people in the conditions of wartime hardship.

An analysis of the activities of Ukrainian schools during the study period was conducted, which shows that the community, despite the lack of teachers, textbooks, insufficient material resources and difficult conditions for teachers, and low salaries, managed to create a network of primary and vocational schools in the Kremenets district. We found that a significant challenge for educational institutions was the lack of funding, which led to the cessation of school activities. The way out of the situation was the organization of cooperatives at schools based on charitable and membership contributions. The activities of the cooperative at the Kremenets vocational trade school, which provided teachers and students with stationery and food, were exemplary.

In the publication, the authors emphasized the importance of the activities of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN(Revolutionary)) in schooling, in particular its efforts to develop Ukrainian education and culture with national content. Underground classes on national education were held at a forest school in Bilokrynytsia, Kremenets district. In fact, this contributed to the formation of civic qualities in young people.

It is concluded that the Nazi occupation authorities in the field of schooling in Kremenets, District Commissariat of Ukraine, carried out a strict colonial policy, which was aimed at providing Ukrainians with only primary and vocational education. The study contributes to a better understanding of the impact of the war on the educational process in the current conditions of martial law in Ukraine.

The article uses documents and materials from the Kremenets Museum of Local Lore and the State Archives of Ternopil Region.

Keywords: educational policy, Soviet-German war, District Commissariat of Ukraine, folk (primary) and vocational (vocational) schools, teachers, Kremenets region, civic competence.

Постановка проблеми. Освіта відіграє ключову роль у розвитку суспільства, вона не лише розвиває інтелектуальні здібності особистості, вміння й навички, але й також включає в себе формування громадянських цінностей. В теперішніх умовах воєнного стану освітній процес в Україні відбувається в складних умовах, проте важливим є навчання і виховання учнів, особливо формування у них громадянських компетентностей. У цьому контексті варто знати умови здобуття освіти в період нацистської окупації України. Аналіз

цього періоду дозволить не лише відновити маловідомі сторінки локальної історії радянсько-німецької війни, а й зрозуміти, як трансформації суспільного життя впливали на процес навчання, адаптацію молоді до надзвичайних обставин. Дослідження сприяє кращому розумінню впливу війни на освітній процес, що має значення для сучасної педагогіки й історичної науки в умовах російсько-української війни.

Формування громадянських якостей в період війни було стихійним, адже державної підтримки не було, а педагогічна діяльність зводилася до боротьби за збереження базових елементів освіти. Однак навіть у таких умовах діти і молодь мали можливість опановувати навички соціальної взаємодії та адаптації, які є основою громадянської компетентності.

Аналіз досліджень та публікацій. Серед наукових праць, які дотичні до теми дослідження, відзначимо розвідку Гінди В. «Освітня політика нацистів в Райхскомісаріаті «Україна», що подає розуміння освітніх процесів на українських землях під час німецької окупації [Гінда, 2012]. Значний науковий інтерес становить дисертація Стефанюк Г., у якій дослідниця висвітлює узагальнену інформацію про шкільництво Західної України в роки нацистської окупації, та особливо акцентує увагу на вишкіл молоді у школах, організованих ОУН [Стефанюк, 2004]. Низка публікацій вітчизняних авторів характеризують стан розвитку шкільної освіти в умовах нацистської окупації України [Гордієнко, 2015; Шайкан, 2008]. У статті Полянського Ф. окреслено становище освіти в Галичині 1941–1944 рр. [Полянський, 2010]. У праці Офіцинського В. на основі даних преси, яка виходила друком в період нацистської окупації, наведено пізнавальні факти про освіту [Офіцинський, 2001]. До історіографічного аналізу нами залучено праці вчених діаспори, які побічно висвітлюють питання освіти в Західній Україні досліджуваного періоду в журналі «Український історик» [Домбровський, 1975].

Історикам та педагогам вдалося спростувати низку ідеологічних штампів радянської історіографії і наповнити новими фактами історію нацистської окупації українських земель, освітньої політики німців, становища вчителів тощо. Водночас, дослідники приділили недостатньо уваги освіті з її регіональним контекстом.

Мета нашого дослідження – проаналізувати особливості налагодження освітнього процесу під час радянсько-німецької війни на прикладі Кременецького регіону, при цьому визначити основні виклики з якими стикалися педагоги та учні, окреслити що сприяло формуванню громадянської свідомості молодих людей в умовах воєнного лихоліття.

Виклад основного матеріалу. Сила нації полягає не лише в її можливості чинити військовий опір агресору, але й у здатності створювати освітні цінності навіть у найскладніших умовах війни та окупації. Попри те, що в червні–жовтні 1941 року українські землі опинилися під владою нацистів, і почався тривалий період окупації, освітнє життя не зупинилося. Завдяки діяльності українських націоналістів та місцевої інтелігенції продовжували функціонувати освіта,

мистецтво й література, задовольняючи базові потреби населення в окупації. Сьогодні під час російсько-української війни освіта також переживає непрості часи, але освітні заклади продовжують працювати, не зважаючи на обстріли й небезпеку.

Упродовж літа та осені 1941 р., більша частина українських земель опинилася під контролем німецьких військ. Більшовицький тоталітарний режим був замінений не менш жорстким нацистським режимом. Освітня політика на окупованих українських землях базувалася на словах фюрера, що освіта, яка виходить за рамки базових потреб, становить небезпеку. На його думку, коли людина отримує освіту, яка перевищує вимоги її професії, вона стає потенційним носієм революційних ідей. Водночас, деякі нацистські діячі підтримували обмежене залучення місцевого населення до освіти. Вони вважали, що організація шкіл сприятиме боротьбі проти більшовизму. Проте ці школи не мали на меті забезпечити високий рівень знань і не мали формувати інтелігенцію. Розенберг навіть пропонував відкрити університет у Києві. Однак у вересні 1941 року після консультації з Гітлером ці плани були повністю відхилені. Фюрер підтримав жорсткий курс політики щодо України, спрямований на те, щоб перешкоджати будь-якому культурному чи інтелектуальному розвитку її населення [Гінда, 2012. С. 61].

На початковому етапі окупації німці намагалися заручитися підтримкою українського населення, тому в деяких генеральних округах вони дозволили українській адміністрації займатися організацією шкільної системи. Українські чиновники, використовуючи цю можливість за короткий період (з липня до грудня 1941 року) зробили спробу повністю відновити освітню систему України [Гінда, 2012. С. 62].

Нормативні документи, що визначали порядок створення навчальних закладів та організацію освітнього процесу, почали надходити до Райхскомісаріату України від Райхсміністерства східних окупованих територій лише на початку 1942 р. Одним із перших розпоряджень райхсміністра А. Розенберга стало запровадження обов'язкової семирічної освіти. Планувалося, що діти протягом чотирьох років навчатимуться в народних школах, а ще три роки здобуватимуть професійну освіту. Окремі випускники після цього могли вступати до професійних навчальних закладів середнього спеціального рівня (технікуми, медичні училища) або до вищих освітніх установ (галузевих інститутів) [Куницький].

У галузі освіти нацистський режим встановив власну структуру, ключовими елементами якої стали народні (початкові) та професійні школи. Їх завданням була підготовка молоді до виконання найпростіших завдань у промисловості, ремеслах, торгівлі та сільському господарстві. Таким чином, вони створювали контингент дешевої робочої сили для потреб Рейху. Замість російської мови в школах запроваджували релігію, німецьку мову, історію. Завдання всіх шкільних відділів округу зводились до реєстрації вчителів, обліку дітей шкільного віку, організація початку навчання школи.

Згідно з розпорядженнями місцевих відділів народної освіти, керівники шкіл повинні були негайно скласти списки всіх, хто бажав і міг працювати в школі. При відборі педагогічних кадрів перевага мала надаватися спеціалістам, які мали антирадянські погляди. Як свідчать документи, німецька адміністрація вимагала від керівників освітніх установ наступні дані про вчителів: прізвище, дата народження і місце, національність, освіта, підтверджена свідоцтвами, категорія/група платні, кількість навчальних годин та ін. [ДАТО, Ф. Р-199. Спр. 2. 1942. Арк. 15]. До речі, учителі не могли без особливого дозволу та відповідних довідок-перепусток залишити самовільно місце проживання.

Директори мали забезпечувати збереження шкільних приміщень, включаючи приходські будівлі, які використовувалися для освітніх потреб, за погодженням із місцевими українськими комітетами. Усі витрати на ремонт шкіл і культурно-освітніх установ покривалися за рахунок доходів місцевих органів влади [Офіцинський, 2001. С. 50–51].

У межах Кременецької округи до навчання 22 вересня 1941 р. мали приступити 174 школи, а вже в листопаді цього ж року відбувається скорочення навчальних закладів у зв'язку із зменшенням фінансування. Запроваджується платне навчання в розмірі трьох марок щомісячно. Відбувається об'єднання класів та предметів, а відповідно скорочення вчителів. Низка шкіл не мали коштів на забезпечення паливом, тому припинили навчання на зимовий період [Краєзнавчі нариси, 2021. С. 70; 73]. Як бачимо, що нацистів особливо не хвилювало питання освіти українців. Шкільництво на Кременеччині майже повністю опинилося в стані застою.

У документах архіву є заяви учнів на прийом до освітнього закладу Кременця, а також згода батьків здійснювати платежі за навчання у визначені терміни [ДАТО, Ф. Р-199. Спр. 28. 1942. Арк. 3–4]. Отож, професійні школи були платними.

Навчальні заклади впроваджували свої правила поведінки (Кременецька міська середня торгова школа), так, учень повинен старанно вчитися і зразково поводитись у школі і поза школою бо того вимагає від нього національна українська гідність і честь його власної школи. Поміж інших зобов'язань, зазначалося, що необхідно берегти шкільне і всяке інше публічне майно: в разі зробленої шкоди, повідомити негайно директора і підпорядкуватися його рішенням в цій справі. Наголошувалося, що на території школи вживати тільки української мови.

Заборонялося учням входити до позашкільних організацій, товариств, гуртків тощо, без дозволу шкільної влади. За порушення шкільних правил передбачалася догана від учителя, інспектора або від директора школи. Передбачено було й відрахування зі школи [ДАТО, Ф. Р-199. Спр. 11. 1942. Арк. 7–8].

Для багатьох шкіл були проблеми з кадрами, так, через низьку заробітну плату багато людей з педагогічною освітою змушені були шукати інші джерела доходу. У райхскомісаріаті молодий вчитель отримував 240 карбованців на

місяць, тоді як робітник промисловості заробляв від 300 до 600 карбованців. Забезпечення педагогів продуктами харчування від початку німецької окупації було вкрай обмеженим, а згодом зовсім припинилося. Згідно з розпорядженням фінансового відділу, вчителі мали отримувати продукти безпосередньо від селян [Полянський, 2010. С. 204].

У школах діяли кооперативи, які мали за мету обслуговувати учнів і вчителів, постачаючи їм шкільне наукове приладдя, предмети щоденного вжитку, влаштовувати в школі дешевий буфет і т. ін. Наприклад, у Міській середній торгівельній школі в Кременці діяв кооператив. Його членами мусять бути всі вчителі й учні школи. Почесне членство може бути надане особам, що спричинилися до розвитку кооперативу. Засоби кооперативу складалися з членських внесків. Кооператив відкрив у школі свою крамницю і буфет, видавав за низькими цінами гарячі сніданки, а в випадку можливості й обіди для тих, хто не з Кременця. Кооператив керувався управою, в складі 5-ти членів, що призначалися з числа учнів директором школи. Доглядає над працею і перевіряє чинність кооперативу Надзірка рада [ДАТО, Ф. Р-199. Спр. 12. 1942. Арк. 1].

Вже у другій половині серпня 1941 р. почали появлятися на стінах вулиць у Кременці оголошення про віднову різних шкіл і між ними також оголошення про школу в Білокриниці [Спогади В. Михальчука, 2000. Арк.20]. На відкриття навчального року (передбачалося 5 березня 1942 р.) до школи запрошувалися відомі діячі або посадові особи, в архіві зберігся список тих, хто мав прибути до Кременецької міської середньої технічної школи, це священик, відомий лікар, керівники кооперативних установ, директор музею та працівники магістрату [ДАТО, Ф. Р-206. Спр. 1. 1942. Арк. 3]. Пізніше, керівництво школи звернеться до бібліотеки Кременецького музею з проханням позичити підручники з геології, гірництва, мінералогії, математики та ін. Звернемо увагу, що багато книг були на російській мові, хоча нацисти вилучили цю мову з вжитку, але змушені були погодитися на російськомовну літературу, бо іншої не було, проте згодом її заборонили і наказали не використовувати [ДАТО, Ф. Р-206. Спр. 18. 1942. Арк. 1–4].

Окупанти вважали за необхідне знищувати не лише все, що суперечило їхній політичній ідеології в школах, але й те, що залишалося у населення. Це підтверджує розпорядження гебітскомісаріату Кременця від 11 липня 1941 р., згідно з яким мешканців округу зобов'язували до 1 січня 1942 р. здати до державної бібліотеки польські книги та журнали географічного, історичного й військового змісту; мапи, портрети (історичні, військові, фізичні й економічні); книги, що пропагували ідеї комунізму або демократії. Також зазначалося, що невиконання цього розпорядження каралося суворими санкціями [Стефанюк, 2004. С.87].

Культурно-освітню рефентуру міської управи в Кременці очолив бувший вчитель Української гімназії Анатолій Котович. Було створено комітет по відновленню школи в Білокриниці і згодом рільничо-лісова школа відновилася.

Для того, щоб скласти вступні іспити, необхідно було внести платню. У лісовій школі підпільно здійснювалися вишколи молодді для майбутньої боротьби з окупантами [Спогади В. Михальчука, 2000. Арк.23]. Під кінець травня 1942 р. до школи в Білокриниці прибуло чотири представника окупаційного режиму. Для них зібрали всіх учнів та викладачів. Німці закликали учнів їм допомогти і стати робочою силою для Німеччини [Спогади В. Михальчука, 2000. Арк.45]. Всім присутнім стало зрозуміло, які мали наміри окупанти, коли відновлювали роботу школи – поповнювати Третій Рейх кваліфікованою робочою силою.

Значний вплив на школи Кременеччини мало націоналістичне підпілля, про це свідчить такий факт. У лютому 1943 р. німці розстріляли Павла Гарячого, завуча лісової школи в Білокриниці, за зв'язки з ОУН-УПА та вишкіл молоді, яка потім поповнить ряди повстанців. Розстріл відбувся у Кременецькій в'язниці [Спогади В. Михальчука, 2000. Арк.64].

У діяльності ОУН в шкільництві відмітимо її зусилля щодо розвитку української освіти та культури з національним змістом. Власне, це сприяло підготовці громадянських якостей у молоді. З наближенням фронту до Західної України та посиленням масового терору нацистської окупаційної влади, керівництво ОУН(Б) видало розпорядження від 20 вересня 1943 року, поряд із завданням захистити молодь від примусового вивезення до Німеччини, керівникам реферантур було поставлено такі цілі: активізувати виховну діяльність серед молоді в регіонах, які перебували під контролем підрозділів УПА; забезпечити масове патріотичне виховання через школи, церкви та інші громадські установи [Стефанюк, 2004. С. 63].

Висновки. Отже, в освітній політиці окупаційної влади на захоплених територіях головний акцент робився на початковій і професійній освіті. Підготовка українців із професійних спеціальностей була пріоритетним завданням, оскільки на попередніх етапах історії, через дискримінаційну політику польської влади, українці були позбавлені доступу до професійної освіти, а для окупаційної влади необхідні були кваліфіковані робітники, які не зможуть відстоювати свої громадянські права. Якщо на початковому етапі (осінь – зима 1941 р.) окупації німецька адміністрація дозволила вибудовувати шкільну освітню систему з урахуванням національного українського компоненту, то починаючи з весни 1942 р. ця модель була повністю відкинута владою. Масове закриття шкіл в Райхскомісаріаті Україна, в тому числі на Кременеччині, стало причиною позбавлення можливості здобувати знання українською молоддю.

Боротьба ОУН у культурно-освітній сфері, яка охоплювала всю Україну, протистояла зусиллям окупаційної влади реалізувати антиукраїнську політику. ОУН не обмежувала свою діяльність виключно політичними завданнями, а прагнула активно впливати на культурно-освітні процеси, це сприяло формуванню власної програми, визначенню способів її реалізації та пошуку найкращих шляхів для освіти та виховання молоді в патріотичному дусі з розвиненими громадянськими компетентностями.

Література

1. Гінда В. Освітня політика нацистів в Райхскомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 61–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2012_15_7
2. Гордієнко В. Освіта і культура в Україні в умовах нацистської окупації. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 92 (1). С. 47–52.
3. Держархів Тернопільської області (ДАТО). Ф. Р-199. Кременецька міська середня торгова школа міської управи Кременецького округу. 1942. Спр. 2; Спр. 11; Спр. 12; Спр. 28.
4. Держархів Тернопільської області. (ДАТО). Ф. Р-206. Кременецька міська середня технічна школа Кременецького шкільного окружного комісаріату. 1942. Спр. 1; Спр. 18.
5. Домбровський О. До історії української науки під час Другої світової війни. *Український історик*. 1975. Ч.1/2. С. 110–113.
6. Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини / Упорядн. В. Савчук, С. Медведєв. Випуск 6. Кременець, 2021. 76 с.
7. Куницький М. Статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна»: освітнянський зріз. URL: <http://surl.li/tgrqjg>
8. Офіцинський Василь. Дистрикт Галичина (1941–1944). Історико-політичний нарис / Упорядкування, вступне слово, підготовка тексту і наукова редакція Р. Офіцинського; післямова Н. Антонюк. Ужгород: Гражда, 2001. 142 с.
9. Полянський Ф. Українське шкільництво в умовах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщини (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2010, вип. XXIX. С. 202–205.
10. Спогади В. Михальчука «Лісова школа в Білокриниці». Спогади записані у Парижі 12. 02. 2000 р. Кременецький краєзнавчий музей. Км – 65885 – Архів – 845. 90 Арк.
11. Стефанюк В. Г. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.). 07.00.01 – історія України. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Івано-Франківськ, 2004. 216 с.
12. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння. *Сторінки воєнної історії України*: 36. наук. ст. 2008. Вип. 11. С.211–217.

References

1. Hinda V. Osvitnia polityka natsystiv v Raikhskomisariati «Ukraine». [The educational policy of the Nazis in the Reichskommissariat «Ukraine»] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2012. vol. 15. pp. 61–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sviur_2012_15_7 (in Ukrainian).

2. Hordiienko V. Osvita i kultura v Ukraini v umovakh natsystskoi okupatsii. [Education and culture in Ukraine under Nazi occupation.] *Hileia : naukovyi visnyk : zbirnyk naukovykh prats* / hol. red. V.M. Vashkevych. K. : Vydavnytstvo «Hileia», 2015. vol. 92 (1). pp. 47–52 (in Ukrainian).
3. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO). F. R-199. Kremenetska miska serednia torhova shkola miskoi upravly Kremenetskoho okruhu. [Kremenets City Secondary Trade School of the City Administration of Kremenets District.] 1942. Spr. 2; Spr. 11; Spr. 12; Spr. 28 (in Ukrainian).
4. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti. (DATO). F. R-206. Kremenetska miska serednia tekhnichna shkola Kremenetskoho shkilnoho okruzhnoho komisariatu. [Kremenets City Secondary Trade School of the City Administration of Kremenets District]. 1942. Spr. 1; Spr. 18 (in Ukrainian).
5. Dombrovskiy O. Do istorii ukrainskoi nauky pid chas Druhoi svitovoi viiny. [To the history of Ukrainian science during the Second World War.] *Ukrainskyi istoryk*. 1975. Ch.1/2. pp. 110–113 (in Ukrainian).
6. Kraieznavchi narysy z istorii Kremenechchyny [Local history essays on the history of Kremenech region] / Uporiadn. V. Savchuk, S. Miedvediev. Vypusk 6. Kremenets, 2021. 76 p. (in Ukrainian).
7. Kuniyskyi M. Status mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina»: osvitiyskyi zriz. (The status of the local population of the Reichskommissariat «Ukraine»: education section.) URL: <http://surl.li/tgpqjg> (in Ukrainian).
8. Ofitsynskiy Vasyl Dystrykt Halychyna (1941–1944). Istoryko-politychnyi narys [Historical and political essay.] / Uporiadkuvannia, vstupne slovo, pidhotovka tekstu i naukova redaktsiia R. Ofitsynskoho; pisliamova N. Antoniuk. Uzhhorod: Grazhda, 2001. 142 p. (in Ukrainian).
9. Polianskyi F. Ukrainske shkilnytstvo v umovakh nimetskoho okupatsiinoho rehymu na terytorii Ternopilshchyny (1941–1944 rr.). [Ukrainian schooling in the conditions of the German occupation regime in the Ternopil region (1941–1944).] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 2010, vol. XXIX. pp. 202–205 (in Ukrainian).
10. Spohady V. Mykhalchuka «Lisova shkola v Bilokrynytsi». Spohady zapysani u Paryzhi 12. 02. 2000 r. [«Forest School in Bilokrynytsia». The memories were recorded in Paris on February 12, 2000.] *Kremenetskyi kraieznavchyi muzei*. Kkm – 65885 – Arkhiv – 845. 90 Ark. (in Ukrainian).
11. Stefaniuk V. H. Shkilnytstvo v Zakhidnii Ukraini pid chas nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.). [Schooling in Western Ukraine during the German occupation (1941–1944).] 07.00.01 – istoriia Ukrainy. *Dysertatsiia na здобuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Ivano-Frankivsk, 2004. 216 p. (in Ukrainian).
12. Shaikan V. Ukrainska osvita v dobu hitlerivskoi okupatsii yak zasib ideolohichnoho protystoiannia. [Ukrainian education during the Nazi occupation as a means of ideological confrontation.] *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st.* 2008. vol. 11. pp.211–217 (in Ukrainian).